

şıgabilir. Yüksekliği 10 cm., genişliği de 15 cm. civarındadır. Ayrıca sol tarafında ahşaba gömülü olarak bir veya iki hokka yeri bulunur. Birkaç santimetre derinliği bulunan üst kat bir tutmaçla çekilip kaldırıldığında kalemdanının zemin katı meydana çıkar. Her iki kademe de kalem ve diğer yazı aletlerini muhafaza için kullanılır. Hatta tomar haline getirilmiş âharlı kâğıtlar bile burada saklanabilir. Kalemdan dikdörtgen prizma biçiminde olup kapaklıdır. Kapaklar bazılarında düz ve keskin çizgilidir, muhaddeb (dışbükey) olanlarına sandık biçimi kalemdan denilir. Kalemdanının fildişi, sedef ve bağa ile imal edilenlerine de rastlanılmakla beraber çoğunluğu ahşaptır. Altın ve cazip renkler kullanılarak bunlara işlenen desenlerin üzerine rugan (lâk) tabakası çekildiği için ruganî veya edirnekârî diye anılırlar. Silindirik biçimli oluşundan dolayı kubûr denilen kalem mahfazaları dibine doğrudan yahut döndürülerek yerleştirilen hokka, kalemlik kapağı üstüne bazan konulan rıhdan ile kişinin yanında taşıyabileceği, 25-45 cm. arasında boyu ve 5-6 cm. çapı olan çok yönlü bir yazma vasıtasıdır. Ruganî ve fildişi oyma sanatlı kubur ve kalemdan örnekleri Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir.

Kullanılmaktan dolayı küçülüp de istifade edilemeyecek hale gelen kalemin herhangi bir yere atılmaması, ayak altı olmayan bir yerde toprağa gömülmesi bir gelenektir. Her kalem açılışında çıkan ve eskilerin "bûrâde-i kalem" dedikleri yongalar da biriktirilip aynı şekilde gömülürdü. Ayrıca hayatları boyunca açtıkları kalemlerin yongalarını saklayarak öldüklerinde gasil suyunun bunlarla ısıtılması vasiyet eden birçok hattat vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 109, 110; Âlî, *Menâkıb-ı Hünervârân*, s. 11; Gülzâr-ı Savâb, s. 101, 102; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 607, 609; *Rehber-i Sıbyan*, İstanbul 1297; Necib Âsım, *Kitab*, İstanbul 1311, s. 82-89; Yazır, *Kalem Güzeli*, II, 164-172; A. Grohmann, *Arabische Palaographie*, Köln 1967, I, 117; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1998, s. 37-40; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 1999, s. 281-285; Nuray Yıldız, *Eskiçağ'da Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara 2000, s. 185-193; H. Blanck, *Antikçağ'da Kitap* (trc. Zehra Aksu Yılmaz), Ankara 2000, s. 74-82; M. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatı*, Berlin 2001, s. 7-10; a.m.f., "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, sy. 3, İstanbul 1967, s. 161-176; sy. 4 (1967), s. 255-266; Cl. Huart, "Kalem", *İA*, VI, 127.

M. UĞUR DERMAN

KALEM SÜRESİ

(سورة القلم)

Kur'an-ı Kerim'in
altmış sekizinci sûresi.

Mekke döneminin başlarında nâzil olan sûrelerdendir. Adını ilk âyetteki "kalem" kelimesinden alır. "Nûn" ve "Nûn ve'l-kalem" olarak da adlandırılır. Elli iki âyet olup fâsılası م ve ن harfleridir. Nüzûl sırası bakımından başında hurûf-ı mukattaanın geçtiği sûrelerin ilkidir. Sûrenin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda Mekke döneminde Hz. Peygamber'e karşı baskıların şiddetlendiği sırada nâzil olduğu anlaşılır.

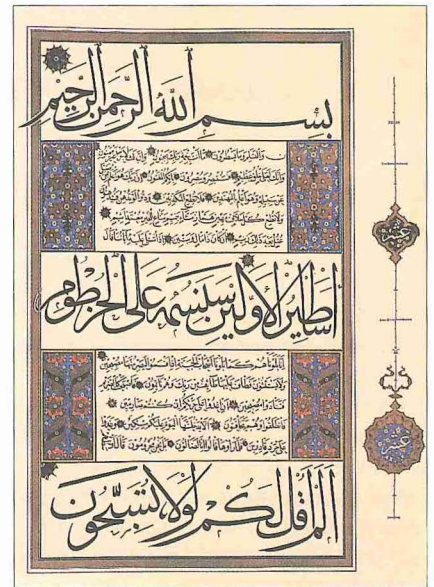
Kalem sûresini üç bölümde ele almak mümkündür. Birinci bölümde (âyet 1-7) ilk olarak kaleme ve yazıya yemin edilir. Sûrenin başındaki nûn hurûf-ı mukattaadan biridir. Bu harfin "hokka, mürekkep, balık" gibi anlamlara geldiği ve rahmân isminin son harfi, dolayısıyla bir ismin rumuzu olduğu ifade edilmekle birlikte (Fahreddin er-Râzî, XXX, 77) sûre başındaki diğer harfler gibi o da müteşâbihdir. Öte yandan kaleme ve yazıya yemin edilmesi Kur'an'ın okuma yazmaya verdiği öneme işaret eder. Bu bölümde inkârcılar tarafından Hz. Peygamber'e yöneltilen iftiralara cevap verilerek onu aşağılamak ve gözden düşürmek isteyenlerin iddiasının aksine Resûlullah'ın mecnun olmadığı ve yüksek bir ahlâka sahip bulunduğu vurgulanır; kimin çarpılmış, akıldan yoksun kalmış olduğunu yakında herkesin göreceği belirtilir.

Sûrenin ikinci bölümünde (âyet 8-47) başkalarını çekiştirme, insanlar arasında söz götürüp getirme, iyiliğin amansız düşmanı olma, saldırganlık ve kabalık gibi ahlâkî zaafırlara dikkat çekilir (âyet 8-16). Bu âyetlerin, Hz. Peygamber'e düşmanlığı ile tanınan Velîd b. Mugire ve Ahnes b. Şerîk gibi Kureys kabilesinin ileri gelenleri hakkında nâzil olduğu nakledilmektedir (Süyûtî, s. 204). İnsanların onur ve şahsiyetini hedef alan, dolayısıyla ferdi ve içtimai ahlâkı zedeleyen bu davranışların zikredilmesiyle bir taraftan adı geçen kişilerin karakterleri yerilirken diğer taraftan müminlerin bu niteliklerden uzak durmaları konusunda uyarıldıkları anlaşılmaktadır. Bu bölümde ayrıca, kendilerine verilen nimetlere karşı nankörlükleri yüzünden bu nimetlerden mahrum bırakılan kişilerle ilgili bir kıssaya yer verilerek (âyet 17-32) nimetle şımarmanın, iyiliğe engel olmanın ve başkalarının

haklarına tecavüz etmenin sonucu anlatılır, mal ve evlâdın aslında bir imtihan vesilesi olduğu vurgulanır. Bu âyetlerde insanların sadece yoklukla değil nimetle sınanmalarının da ilâhî bir kanun olduğuna işaret edilmektedir. Daha sonra inkârcılara ardarda yöneltilen çarpıcı sorularla (âyet 35-47) onların üstünlük iddiaları reddedilir ve inançlarının hiçbir temelini olmadığı belirtilir. Âhirette kendilerini bekleyen korkunç son hatırlatılarak kıyamet sahnelerinden biri etkileyici bir üslûpla tasvir edilir.

Üçüncü bölümde (âyet 48-52) nüzûl sırasına göre ilk defa bir peygamber kıssasına yer verilerek Hz. Yûnus'un yaşadığı tecrübe aktarılır. Resûlullah'ın mâruz kaldığı sıkıntılara karşı sabretmesi istenir; bu şekilde hem kendisi hem de ona inananlar teselli edilir. Burada, kâfirlerin Kur'an'ı işittikleri zaman Hz. Peygamber'i neredeyse gözleriyle devireceklerini ifade eden 51. âyetin Kureys'ten bir grubun Resûlullah'a bakıp, "Ne onun gibisini ne de getirdiği delillerin benzerini gördük" demek suretiyle ona nazar değdirmek istemeleri üzerine nâzil olduğu nakledilmektedir (Vâhidî, s. 249). Nitekim Hasan-ı Basrî nazara karşı bu âyetin okunmasını tavsiye etmiştir (Zemahşerî, IV, 148; Fahreddin er-Râzî, XXX, 100). Sûre Kur'an'ın insanlar için bir uyarı olduğunu ifade eden âyetle sona erer.

Kalem sûresinin ilk âyetleri

Bazı tefsirlerde Hz. Peygamber'den nakledilen, "Kalem sûresini okuyan kişiye Allah ahlâkını güzelleştirdiği kimselerin sevabını verir" (meselâ bk. Zemahşerî, IV, 148) meâlindeki hadisin sahih olmadığı belirtilmektedir (Muhammed et-Trablusî, I, 1022).

Kalem sûresi hakkında yapılan çalışmalar arasında Receb Ahmed Abdüttewvâb'ın *Kıssatü aşhâbi'l-cenne ve'l-İbre fihâ kemâ tüşavviruhâ sûretü'l-Kalem'i* (yüksek lisans tezi, 1982, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü usûlî'd-dîn), Rifât İsmâil es-Sûdânî'nin *Min esrâri'n-nazmî'l-Kur'ânî fi sûreti'l-Kalem'i* (Kahire 1991) ve Me-lîha Abdullah el-Hârisî'nin *Tefsîru sûreti'l-Kalem'i* (yüksek lisans tezi, 1402, er-Rîâsetü'l-âmme li ta'lîmî'l-benât [Cidde]) zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, XXIX, 9-30; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, Kahire 1378/1959, s. 249; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beirut), IV, 140-148; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr*, VIII, 326-344; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXX, 77-101; Süyûtî, *Esbâbü'n-nüzûl* [baskı yeri ve tarihi yok] (Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), s. 204; Muhammed et-Trablusî, *el-Keşfü'l-ilâhî 'an şedidi'z-za'f ve'l-mevzû' ve'l-vâhî* (nşr. M. Mahmûd Ahmed Bekkâr), Mekke 1408, I, 1022; Elmalılı, *Hak Dîni*, VIII, 5249-5306; M. İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, Kahire 1962, I, 40-71; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (trc. Muhammed Han Kayanî vdğr.), İstanbul 1987, VI, 387-400; Zuhûr Ahmed Azhar, "Kalem", *İDİMİ*, XVI/2, s. 384-385.

KÂMİL YAŞAROĞLU

KALEMDAN

(bk. KALEM).

KALEMİYE

(قلمية)

Osmanlı

bürokrasi sistemini oluşturan
çeşitli dairelerin
görevlerini ifade eden bir tabir.

Kalemiye, bir teşkilât terimi olması yanında aynı zamanda bir sosyal statü ve kültür terimidir. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet görevlilerinin yaptıkları işler bakımından giderek birbirinden ayrıldığı, seyyiye, ilmiye ve kalemiye mensuplarının kendilerine has görevleriyle belirli bir uzmanlaşmanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılda seyyiye terimi artık kullanılmayarak aske-

riye ve mülkiye şeklinde ikiye bölünmesiyle mülkiye ve kalemiye arasında ayrıca bir irtibat daha oluşmuştur.

Osmanlı bürokrasi sistemini ortaya koyan ilk önemli kaynak özelliğine sahip Fâtih Sultan Mehmed'in teşkilât kanunnâmesinde kalemiye adına rastlanmaz. Burada nişancı, reisülküttâb ve kâtipler hakkında çeşitli hükümler yer alır. Dîvân-ı Hümâyûn, hazine ve defterhâne görevlilerinin bir bütün olarak "kalemiye erbabı" şeklinde tanımlanması XVI. yüzyıldan sonradır. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman döneminde bürokrasi kurumları içindeki uzmanlaşma maliye ve divan kalemlerinin ayrılmasıyla ilk işaretlerini göstermiş, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren giderek daha da gelişmiş, devlet sisteminde oldukça etkili olacak kalemiye mensupları ön plana çıkmıştır. XVIII. yüzyılda kalemiye yönetici sınıfın önemli bir kısmını oluşturmıştır.

Kalemiye erbabının oluşmasında Dîvân-ı Hümâyûn, maliye (defterdarlık) ve defterhâne bürolarının düzenli bir sisteme kavuşması önemli rol oynamıştır. Bu bürolarda istihdam edilecekler için üstat-şâkird ilişkisi içerisinde bir hizmet içi eğitim ön plandaydı ve böylece karşılıklı doğrudan bir iletişim kurulabilmekteydi. Kalemiyenin oluşmasında intisap geleneğinin de önemli payı bulunmaktadır. Başlangıçta ağırlıklı olarak standart medrese eğitimi görmüş kimseler bu meslekte çoğunluğu teşkil ederken sonraları intisap usulüyle yetişip yükselme esas olmuştur. Böylece merkezde ve taşrada belirli seviyede eğitim görmüş yetenekli gençler İstanbul'da vezir, ağa, paşa ve bazı ilmiye ricâline intisap ederek onların kalem hizmetlerini, tezkireciliğini ve divan kâtipliğini yapar, orada kendilerinden kıdemli kalem erbabının şâkirdi olarak temayüz ederlerdi. Bu intisap sayesinde muhit edinirler, böylece bir taraftan meslekî açıdan ilerlerken diğer taraftan üstatlarından pek çok şey öğrenirlerdi.

Bu sınıfın yetişmesi ve kendine has özellikler kazanmasında büro içindeki eğitim yanında takip edilen meslek kitaplarının rolü büyüktür. Bu eserler seviyeleri ve sağladıkları bilgiler açısından üç kategoride değerlendirilmiştir. Birincisi yeni başlayanlara hitap eden meslek kitapları, ikincisi standart inşâ kitapları, üçüncüsü ansiklopedik nitelikteki eserlerdir. XIX. yüzyılda Batı tarzı mekteplerin yaygın hale gelmesi ve zihniyet değişikliğiyle kalemiye mensupları yeni açılan mektep-

lerden yetişmeye başlamıştır. 1839'da kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliyye ile (1862'de adı Mekteb-i Mahrec-i Aklâm) 1849'da teşkil edilen Dârülmaârif iki önemli kurum olmuş, buralarda diğer derslerin yanında usûl-i kitâbet, kitâbet-i resmîye ve husûsiyye, kitâbet-i askerîye gibi dersler okutulmuştur. 1876'da kurulan Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye de (Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Fakültesi) kalemiye erbabının yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim mülkiyeden birinci ve ikincilikle mezun olanların II. Abdülhamid tarafından Mâbeyn-i Hümâyûn kitâbetine alındığı bilinmektedir (*Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, s. 326). Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin 1868'de açılış sebepleri arasında devlet dairelerine nitelikli bürokrat yetiştirme amacı da vardır.

Kalemiye, ilmiye ve seyyiye kadar açık olmasa da belli başlı daire ve kalemlerin âmirlikleri başta olmak üzere Osmanlı bürokrasisinin hemen bütün alanlarında varlığını hissettirmiştir. XVII. yüzyıl sonlarında delege olarak reisülküttâb sıfatıyla Karlofça müzakerelerine katılan ve çok başarılı bir hizmet ifa eden Râmi Mehmed Paşa'nın meslek çizgisi önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Onun reisülküttâblıktan sadrazamlığa yükselmesi, kalemiyeye yeni bir güç vererek seyyiye ile aynı seviyeye getirmiştir. XVI ve XVII. yüzyıllarda seyyiyenin tekelindeki sadrazamlık yolu kalemiyeye de açılmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Elmas Mehmed Paşa, Yeğen Mehmed Paşa, Abdülkerim Paşa, Ârifî Ahmed Paşa, Koca Râgıp Paşa, Sopasalan Kâmil Paşa, Ebûbekir Râsim Paşa, Yenişehirli Osman Paşa, Abdullah Nâilî Paşa, Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Paşa ve Hamza Hâmid Paşa kalemiyeden seyyiye-ye geçiş merkezde ve taşrada idarî görevler yapmışlardır.

Bu sınıfa normalde maaş olarak timar ve zeâmet tarzında dirlik tahsis edilirdi. Ayrıca çeşitli muamelelerden alınan harçlardan hissesi, tayinat, âide, câze gibi yan gelirleri vardı. XIX. yüzyılda ise gelirler umumiyetle maaş şekline dönüşmüştür. Bütün bu gelirleriyle kalemiyenin üstün bir refah seviyesine sahip bulunduğu düşünülebilir. Efendi unvanıyla anılan kalemiye sınıfı belli özellikleri olan kıyafetler giyerdi. Kalem efendilerinin çok düzgün kıyafetleri halk arasında tekerleme olmuştur. Kıyafet albümlerinde çeşitli kalemiye kıyafetleri görülmektedir.